

I. М. Конончук

Доля поляків України та Ніжинщини 1920–30-х рр.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х рр. ХХ ст. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х гг. ХХ в. Используются материалы Черниговщины, где проживали представители национальных меньшинств и вместе строили свою культурную жизнь, помогая друг другу.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored. The materials of Chernigov region are used, where representatives of ethnic minorities lived and built their cultural life together, helping each other.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

Історичний досвід України та інших країн світу доводить, що національна проблема є однією з найбільш важливих у суспільстві. Демократична національна політика, толерантне ставлення влади до різних національностей, що проживають на території держави, складає основу сильної держави як у внутрішньому житті, так і в міжнародній політиці. Це актуально і для України, яка є багатонаціональною державою. У зв'язку з цим головним завданням нашої держави є формування та реалізація такої національної політики, яка б забезпечила не тільки рівноправний демократичний розвиток всіх народів, що проживають в Україні, але й сприяла б розвитку їх національних культур, гарантувала б правову основу рівноправної міжнаціональної взаємодії всіх спільнот.

Проблеми соціального та національного розвитку етнопонаціональних груп населення в Україні, особливо в умовах демократизації суспільно-політичних відносин і розбудови незалежної

української держави, набувають актуального науково-практичного значення.

Особливо важливими ці проблеми стали у наш час, коли після буремних подій Майдану в Україні розгорнувся масштабний процес національної самоідентифікації нації. Проблеми національного відродження в Україні знову вийшли на перший план, активність національних меншин, корінних українців зростає неабияк. Але, на фоні цих процесів, також дуже активно піднімаються ті частини населення України (і особливо частина політиків), які хочуть використати національне питання для своїх інтересів. Внаслідок політичного маніпулювання національним питанням і підняття неіснуючої "проблеми російської мови та російського населення" Україна вже втратила Крим і має всі можливості для втрати ще кількох південно-східних територій.

Ситуація в Україні ще раз переконливо доводить необхідність формування гармонійної державної політики щодо національних меншин, об'єднання української нації, відмову від політичних спекуляцій на мовному та національному ґрунті. Виховання толерантного ставлення держави та суспільства до різних етносів вимагає враховувати помилки та історичний досвід національної політики і взаємовідносин влади та національних меншин 20-х – початку 30-х рр. В цей період проходив активний розвиток не тільки української культури, але й інших національних культур народів України. Відродження більшості національних культур проходило у взаємодії етносів, допомоги одне одному, толерантності і демократичності.

Аналіз науково-популярної літератури свідчить про те, що чітку картину про кількісний склад і територію розселення нацменшин дає атлас "Національні меншини в Україні 1920–1930-ті роки", упорядниками якого є М. І. Панчук, О. П. Ковальчук і Б. В. Чирко [1]. Також можна відзначити монографію В. М. Мазура "Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз" [2], автор якої висвітлює особливі запровадження та функціонування національних районів в Україні. Серйозну увагу різноманітним проблемам польської меншини в Україні було приділено у працях О. Я. Калакури [3].

В Україні згідно з переписом населення 1926 р. проживало 29 млн 200 тис. чол., з них 23,6 млн (81,5 %) у сільській місцевості і 5,3 млн (18,5 %) у містах. Національні меншини становили 5,8 млн (19,9 %) від загальної кількості жителів України, у тому

числі в селах мешкало 2,9 млн (51 %), у містах – 2,8 млн (49 %) [4, с. 15].

Переважна більшість нацменшин, що мешкали в Україні протягом 20-х рр., належала до сільського населення (за винятком євреїв та росіян). Так, частка сільського населення у поляків становила 80,3 %, молдаван – 94,8 %.

Компактно польське населення селилося у Волинській губернії, де в 1925 р. існувало 427 населених пунктів поляків, німців, євреїв, чехів з загальною кількістю населення 223, 4 тис. чоловік.

У Київській губернії налічувався 101 населений пункт, у якому більшість становили поляки, євреї, німці, у Подільській – 98 з польським і єврейським населенням [2, с. 6].

Третє місце за чисельністю серед нацменшин після росіян і євреїв посідали поляки, яких у 1927 р. налічувалось 476, 4 тис. чоловік. Польське населення головним чином було сільським (80,3 %), а в містах зосереджувалося лише 19,7 % до його загалу. У 1926 р. в Україні налічувалося 369,5 тис. польського сільського населення, основна частина якого зосереджувалася на Правобережжі – 342,7 тис. чол. (92,6 %), у тому числі 258,1 тис. чол. (75,4 %) в прикордонних смугах: Коростенській, Волинській, Шепетівській, Проскурівській, Кам'янецькій і Могилівській [5, арк. 84].

Найбільш компактно поляки мешкали на Волині та Поділлі. Наприклад, у п'яти районах Волинської округи проживало 70,7 тис. чол. поляків, або 24 % від усього польського населення України; на Проскурівщині було 82,5 тис. поляків, або 28 % [6, арк. 35], у Шепетівській окрузі – 60,2 тис. (12,6 %); у Волинській – 18,2 тис. (2,3 %), до загальної кількості польського населення в УСРР [7, арк. 103].

В Україні протягом 20-х рр. відсоток польського населення серед українського та інших національностей був досить різним: у 26 округах він не перевищував 0,5 %, але у п'яти прикордонних округах та у Бердичівському їх відсоток сягав від 5 до 70 %. Лише в Мархлевському районі Волинської округи проживало близько 70 % польського населення. На початку 20-х рр. в Україні посилювалися міграційні процеси серед польського населення, зумовлені, головним чином, політикою радянської влади.

Зокрема, після підписання Ризького мирного договору між Радянською Росією і Польщею кількість поляків на Правобережжі у 1920 р. зменшилася порівняно з 1909 р. майже вдвічі. Якщо у трьох губерніях Правобережної України: Волинській, Подільській і Київській – у 1909 р. проживало 623,4 тис. поляків, то у 1920 р. –

309,8 тис. чол., з них у Волинській – 164,4 тис. чол. (53 %), Подільській – 71,6 тис. чол. (23,1 %), Київській – 27 тис. чол. (9 %). В інших губерніях (Одеській, Катеринославській і Херсонській) їх налічувалось 46,7 тис., або 14,9 % [8, арк. 11].

Згідно з даними перепису 1926 р. в Україні проживало 460,4 тис. поляків. Проте дані цього перепису не відповідали дійсності. Річ у тім, що в окремих селах поляків записували українцями, а обліковці пояснювали це таким чином, що оскільки поляки живуть в Україні, то, певно, і є українцями. Під час повторного перепису 1927 р. були враховані недоліки попереднього перепису, в результаті чого виявлено не переписаних 16 тис. громадян польської національності. На кінець 20-х рр. польське населення становило майже півмільйона чоловік, або 1,6 % від усього населення республіки [2, с. 10].

Варто зазначити, що формуванню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяли певні поступки з боку радянської влади. Так, якщо для утворення звичайного району мінімальна норма населення повинна була становити не менше 25 тис. осіб на його території та 1000 осіб для утворення сільради, то для національних районів ця норма зменшувалася до 10 тис. осіб і 500 осіб при утворенні сільрад.

Національні адміністративно-територіальні одиниці створювалися в місцях компактного зосередження представників інших національних меншин на основі вже згаданої постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. "Про виділення національних районів і сільрад". Так, на засіданні секції районування Укрдержплану від 2 липня 1925 р. було прийнято рішення про утворення польського національного району з центром у м. Довбиш Житомирської округи [8, арк. 81]. Сам факт створення польського району біля кордонів з Польщею повинен був продемонструвати практичне запровадження ленінської національної політики щодо забезпечення національних прав національних меншин. Насправді, більшовики більше дбали про політичні вигоди, вбачаючи у новоствореному польському районі власний форпост, який сприяв би поширенню комуністичних ідей у сусідню польську державу.

Слід зазначити, що створенню польського національного району передувала відповідна низка заходів, проведених державними органами. Так, протягом 1923–25 рр. з Росії до Волинської губернії було переселено понад 30 тис. польських родин. Крім того, проведено обстеження 150 населених пунктів Житомирської округи, у яких проживало польське населення [9, с. 20]. Район

передбачалося заснувати переважно з польських сіл. Обраний для цієї мети Довбишанський район на час створення мав у своєму складі 96 населених пунктів та 7557 дворів з населенням 40577 осіб, у тому числі поляків – 28336 (69,8 %), українців – 8098 (20,4 %), німців – 2805 (7,05 %), євреїв – 1319 (3,3 %). Упродовж свого існування польський район з кожним роком збільшувався. Якщо площа району в 1925 р. становила 490 кв. верств, то в 1926 р. – 620 кв. верств, а населення збільшилося з 40,5 тис. до 42,1 тис. осіб, з яких 30907 були поляками. У 1930 р. площа району дорівнювала 660 кв. км, а населення налічувалося 43 тис. осіб [9, с. 20].

У квітні 1926 р. Довбишанський національний район було перейменовано в Мархлевський на честь комуніста Юліана Мархлевського, який ще на початку 20-х рр. висунув ідею створення польського національного району біля кордону з Польщею. Перейменування району відбулося під час 1-го з'їзду Довбишанського району, підготовці та проведенню якого надавалося особливої уваги з боку партійних і радянських керівних органів. Під час роботи з'їзду розглядалася низка питань стосовно відродження селянських господарств, поліпшення побуту, охорони здоров'я, розвитку національної культури та освіти. В цілому робота з'їзду мала більш показовий характер, ніж діловий. Його організатори прагнули продемонструвати, що вирішенню національного питання радянська влада надає особливого значення. Безперечно, враховувалося ще й те, що за становищем польського населення в Україні уважно стежили з Польщі. Польські Генеральні консульства у Харкові і Києві періодично надсилали польському урядові інформацію про політику радянської держави щодо польської національної меншини в Україні [2, с. 13]. Зокрема, у листі від 7 травня 1926 р., адресованому Міністерству закордонних справ Польщі, йшлося про те, що "... створення польських сільрад та національного району має на меті лише залучити польське населення до радянської влади, полегшити проведення комуністичної пропаганди" [9, с. 23].

Створення польських національних одиниць переслідувало далекосяжну політичну мету – залучення широких мас польського селянства до участі в радянському будівництві. Тому партійно-радянське керівництво продовжувало роботу з виділення польських сільрад. Лише в польському Мархлевському районі кількість їх збільшилася з 25 одиниць у 1925 р. до 31 – в 1929 р. Упродовж другої половини 20-х рр. збільшувалася мережа польських націо-

нальних сільрад поза межами Мархлевського району. Якщо в 1925 р. існувала 61 польська сільрада, то в 1927 р. налічувалося до 139 одиниць [4, с. 18]. Ці сільради об'єднували 33211 селянських господарств і 111,5 тис. осіб польської національності. На кінець 20-х років в Україні діяла 151 польська національна сільрада [5, арк. 53].

У 1927 р. Центральною комісією нацменшин при ВУЦВК було проведено обстеження польських сільрад. Під час перевірки комісія дійшла висновку, що польські селяни прихильно ставляться до радянської влади та беруть участь у радянському будівництві. За недолік комісія визнала низький рівень участі польських селян у кооперації [9, с. 25]. Слід зазначити, що радянська влада проводила певні заходи, спрямовані на поліпшення економічного становища польського селянства та залучення його до колективних форм господарювання. Зокрема, протягом 1928–30 рр. польським селянам було надано кредит на сільськогосподарські машини і тяглову робочу худобу в сумі 164126 крб, створено 31 машинно-технічне товариство, проте польські селяни до ідеї колективізації ставилися негативно і на кінець 20-х рр. у Мархлевському районі існував лише 1 колгосп, що об'єднував 13 бідняцьких господарств [9, с. 47].

Хвилю невдоволення серед польських селян викликала система оподаткування, запроваджена наприкінці 20-х рр., та особливо насильницька колективізація, яка стала однією з причин появи еміграційних настроїв серед поляків. Бажання польської родини виїхати на свою історичну батьківщину розцінювалося радянськими органами влади як "антирадянськ" і в багатьох випадках не задовольнялися. Внаслідок чого набули масового характеру нелегальні втечі польських родин до Польщі [2, с. 14].

У травні 1927 р. радянський уряд провів 2-й з'їзд рад Мархлевського району. В цьому ж році широко відзначалася річниця створення Мархлевського району [7, арк. 44]. Офіційна преса інформувала про значні успіхи району в соціалістичному будівництві, а його створення розцінювалося як величезне досягнення ленінської національної політики. Штучно створений показово-агітаційний польський район повинен був слугувати прикладом вирішення національного питання, економічних та культурних проблем національних меншин, продемонструвати переваги соціалізму над капіталізмом і таким чином зробити ідею соціалізму більш популярною серед польського населення не лише в Україні, але й у сусідній Польщі. Втім, ставлення радянської вла-

ди до польського населення в Україні розцінювалося польськими політиками таким чином: "... всім керує комуністична партія, яка спрямовує життя народу в русло своєї ідеології, використовуючи для досягнення мети репресії. У таких умовах не можуть існувати справжні польські національні організації, покликані відроджувати національні традиції. В Україні немає польської національної преси, а ту, що друкується польською мовою, видає комуністична партія у своєму пропагандистському дусі" [9, с. 36].

В основу політичної лінії Комуністичної партії щодо національних меншин, у тому числі й поляків, ставилося завдання якнайшвидше радянізувати населення шляхом масової колективізації, викорінення залишків капіталізму, націоналізму і клерикалізму, створити нову культуру, яка б базувалася на ідеологічних засадах і відповідала б завданням соціалістичного будівництва. Запровадження цієї політики, як свідчать архівні матеріали, спричинило масове невдоволення польського населення, особливо велике обурення викликала насильницька колективізація, грабівницьке вилучення сільськогосподарської продукції у селян, руйнування й закриття костьолів тощо. Проводячи досить жорстку політику, спрямовану на залучення польського населення до будівництва соціалізму, радянська влада робила й певні кроки у справі національного відродження: створення адміністративно-територіальних одиниць, навчальних і культурних закладів, судових органів, національних видавництв тощо.

Про польську колонізацію Сіверських земель можна говорити ще з часу Люблінської унії 1569 р., коли було утворено державу Річ Посполита і поляки фактично почали повністю господарювати на українських землях. Наступним кроком було Деулінське перемир'я 1618 р., за яким Чернігово-Сіверщина перейшла до Польщі. Велике значення мало також надання місту Магдебурзького права у 1625 р. – воно стало вільним і більш "відкритим" для міжнародної спільноти. Сюди почали приїжджати та селитися представники різних націй і народностей світу, в тому числі і поляки.

Перші згадки про поляків у місті Ніжині відносяться до кінця XVIII ст., хоча у серйозних працях того часу (наприклад, у О. Шафонського) про них все одно майже не згадується. Але якщо уважно проаналізувати згадки іноземців про торговельне місто Ніжин, то поляків там обов'язково згадують ще з кінця XVII ст. і навіть раніше. Вони "прибилися" до нашого ніжинського берега різними шляхами – один одружився з нашою землячкою, інший

земельку прикупив родючу ніжинську, третій торгувати приїхав і лишився, бо вподобав гарне місто...

Деяка частина поляків приїхала до Ніжина після розгрому польських повстань кінця XVIII (наприклад, Тадеуша Костюшка) або початку XIX ст. і принесла до нашого міста європейські демократичні погляди. Серед них можна назвати директора Ніжинського ліцею К. Шапалінського (виконував обов'язки директора у 1826–1827 рр.), засудженого у справі про "вільнодумство" професора М. Білоусова. У другій половині XIX ст. ніжинська земля знала відомого лікаря поляка М. Галицького, на початку XX ст. до Ніжина прибув відомий польський композитор Б. Вержиківський. У цей же час, завдяки зусиллям польського педагога Б. Римші, у нашому місті було відкрито третю жіночу гімназію.

Після революційних подій 1917 р., а також громадянської війни, відбувається деяка міграція поляків з України до новоствореної Польської держави, що було закономірним явищем. Ще однією важливою причиною такої міграції були події більшовицько-польської війни 1920 р. – похід поляків на Київ, а також розгром більшовиків у Польщі влітку-восени цього ж року. Ми не випадково згадали ці події, бо саме вони "надихнули більшовиків" написати ту трагічну сторінку історії польської меншини в Україні 1920–30-х рр., до якої потрапив і Ніжин.

У ці часи в Україні та в СРСР проходили "сталінські експерименти боротьби з ворогами і побудови нової держави" і поляки також потрапили під удар сталінської репресивної машини. Репресії проти поляків у Ніжині досліджували різні історики, але найбільше матеріалу з цього приводу має співробітник Ніжинського краєзнавчого музею В. Ємельянов, який довгий час займається проблемами репресій на Ніжинщині загалом.

У 20-х рр. великих згадок про переслідування поляків на Ніжинщині ми не маємо – навпаки, є дані про активну участь їх у культурно-освітньому житті міста та регіону цього часу. Як і інші національності, вони активно займалися проблемами національного будівництва своєї нації, допомагали українцям та іншим націям у відродженні своєї освіти та культури. Поляки беруть участь у діяльності музичних та театральних товариств, гуртків та труп, студій і клубів, показують приклади патріотизму та самопожертви.

Але з кінця 20-х рр. починає відчуватись значний тиск більшовицької машини на все життя в Україні, на представників

різних національностей, які дуже швидко стають "націоналістами і ворогами народу та держави".

Першу "велику шпигунську організацію поляків в Україні" було викрито ще в 1929 р. у Києві [10] – газети того часу писали, що керувало нею польське консульство в Україні. Серед понад 50 учасників організації були і наші земляки з Ніжина, зокрема Г. Чернявський, директор школи, якого розстріляли у 1930 р.

Наступного удару ніжинським полякам завдали у 1937 р. – влітку було заарештовано Б. Родзявловського (військкерівник бібліотечного технікуму), Й. Воєводського, К. Савицького (директор середньої школи), Е. Саплис-Марченко та ін. [11, с. 66]. Заарештованих жорстоко катували, шантажували долями рідних та примушували зізнатись у "шпигунстві". Широко використовували доноси і "свідчення очевидців та патріотів України", показання зовсім чужих для них людей. Внаслідок фізичного та психологічного тиску вони були зламані та підписали потрібні свідчення. Згідно з вироками вони були заслані або знищені, їх родини також були репресовані та засуджені. Серед поляків-військових міста Ніжина було репресовано П. Барановського, О. Корбчевського та ін. [11, с. 67].

Таким чином, можна підсумувати, що "національне відродження 20-х років" з його культурно-освітніми, адміністративно-територіальними та іншими експериментами національного будівництва, закінчилось жорстокими погромами і нищенням всього національного у 30-х рр. ХХ ст. Не були винятком і поляки міста Ніжина – якщо у 20-х рр. вони були активними діячами національного відродження України, то у 30-х стали активними учасниками страшного спектаклю драми під назвою "сталінські репресії", або "розстріляне відродження".

Література

1. Атлас. Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки. – К., 1996.

2. Мазур В. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця, 1999.

3. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках : автореф. дис. канд. ... іст. наук : спец. 07.00.05 "Етнологія" / Калакура О. Я. – К., 1995 ; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. / О. Я. Калакура. – Київ : Знання України, 2007.

4. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. – Харків, 1926.
5. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 172.
6. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 27.
7. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263.
8. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 53.
9. Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. / Т. Єременко. – К., 1994.
10. Вісті. – 1929. – № 35.
11. Поляки в Ніжині : зб. статей і матеріалів. – К., 2002. – Вип. 1.